

כתבים של ר' ישראל ור' ברוך יצחק ליפשיץ שנעלמו מן העין

פתיחה

רבי ישראל ורבי ברוך יצחק ליפשיץ, אב ובנו שחיו בגרמניה במאה התשע עשרה, נודעו ברבים בעקבות פירושו של האב, ר' ישראל, למשנה, תפארת ישראל, שהתקבל בכל תפוצות ישראל. בפירוש זה משוקעים רבים מדברי הבן, ר' ברוך יצחק.¹ על אף הגותו החדשנית והמרתקת של ר' ישראל, רק שני חיבורים עסקו בחלקים משמעותיים ממשנתו. רוב החיבורים שפורסמו עוסקים בנקודות צדדיות בפירושו.² ואילו הגותו של ר' ברוך

- 1 דברי ר' ברוך יצחק נכתבים תוך הקפדה על הפרדה בינם לבין דברי האב, תחת הכינוי 'אבי' — אמר ברוך יצחק. הערותיו מופיעות כבר במהדורת הדפוס הראשונה ונכתבו בעידודו של אביו (האגרות הנחשפות מעידות על תהליך כתיבת ההערות ועל רצונו של אביו בהערות אלו).
- 2 שני המחקרים הגדולים שנעשו בנושא הגותו של ר' ישראל הם: מרדכי מאיר, הרב ישראל ליפשיץ ופירושו למשנה "תפארת ישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ו; מ' וינשטוק, פרקים בהגותו של הרב ישראל ליפשיץ מחבר פירוש "תפארת ישראל" למשנה, עבודת מוסמך, טורו קולג', 2004. מאמרים העוסקים בהיבטים שונים של הגותו ופירושו הם: ש' אפק, 'לפירושו של בעל "תפארת ישראל" למשנה', ביכורים, א (תשמ"ד), עמ' 9–27; ע"ב פוזנר, 'בעל "תפארת ישראל" ופירושו לסדר נשים', שנה בשנה, תשכ"ד, עמ' 395–401; ש' דבליצקי, 'בעל ה"תפארת ישראל" וצואתו', המעיין, יא גיליון ד (תשל"א), עמ' 28–44; א' גיסר, 'נשמת אלוה שוכנת בו', ע' ברהולץ (עורך), דרך ארץ דת ומדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 159–165; ד' גינזבורג, 'זמן בריאת העולם בכתבי חכמי ישראל', דעות, מז (תשל"ח), עמ' 115–122; מ' כסלו, 'גיל האדם התש"ס או מליון שנה', שנה בשנה (תשס"א), עמ' 329–348; א' רבינוביץ, 'תכונות גרועות — פגם או אתגר', בדר, 1 (תשנ"ה), עמ' 7–15; ש' רוזנברג, תורה ומדע בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 52; ד"נ שפירא, 'סיפורה של כריכה', י"א הלוי מובשוביץ (עורך), ספר רפאל, ירושלים תש"ס, עמ' תרו–תריד; S. Leiman, 'R. Israel Lipschutz: The Portrait of Moses', *Tradition* 24 (4) (1989), pp. 91–98. Id., 'R. Israel Lipschutz and the Portrait of Moses Controversy', *Between East and West*, Danzig 1985, pp. 51–63; Id., 'Israel Lipschutz and the Mouse that is Half Flesh and Half Earth: a note on Torah u-Madda in the Nineteenth Century', in: Elman Y. and Gurak S. (eds.) *Hazon Nahum*, New York 1997, pp. 449–458; A. Neher, 'Cabale, Science et Philosophie dans le Commentaire sur la Mishna de Tiferet Israel', *Alei Shefer*, ed. M. Hallamish, Ramat Gan 1990, pp. 127–132.

יצחק וחייו טרם זכו לחקירה ולתיעוד.³ מטרת מאמר זה לחשוף ולסקור כתבי-יד של שני חכמים אלה, שטרם נודעו בציבור, חלקם יועדו בידי כותביהם לפרסום וחלקם נשמרו במסגרת ארכיון משפחתי. כתבים אלה מאירים באור חדש חלקים משמעותיים מחייהם והגותם של שני חכמים חשובים אלה. להלן נסקור את הכתבים ונציג שתי דוגמאות, אחת המלמדת על שיקולי הפסיקה שלהם והשנייה על הגותם.

קורות חייהם ותקופתם

ר' ישראל ור' ברוך יצחק השתייכו למשפחת רבנים מיוחסת וענפה שהתייחסה למהר"ם מפדואה.⁴ ר' ישראל חי ופעל בגרמניה בין השנים 1782–1860, ושימש רב הערים וורונקי, חאדז'יש, דסאו ודנציג.⁵ ר' ברוך יצחק, חי ופעל בין השנים 1812–1877, כיהן ברבנות תקופה קצרה בוורונקי ולאחר מכן בלאנסברג ובמעקלנבורג שווערין. משנת 1859 גר בהמבורג והעביר שיעורים ודרשות ב'חברת עץ חיים' במקום.⁶

תקופת חייהם של שני החכמים בגרמניה אופיינה באתגרים גדולים שעמדו בפני עולם היהדות המסורתי ורבני הקהילות בתוכו. התפתחויות המדע והפילוסופיה, שגברו במאות השבע עשרה והשמונה עשרה, נתנו אותותיהן ודרשו התייחסות של הממסד הדתי. התפשטות תפיסות רציונליות ועליית קרן המדע בעקבות המהפכה המדעית, הציבו בפני היהדות המסורתית אתגרים מחשבתיים ומעשיים.⁷ תהליכי הטכנולוגיה וניצני השוואת הזכויות בין יהודים לגויים, גרמו להתקרבות גדולה ביניהם⁸ והצריכו התייחסות ושינויים בתפיסת העולם ובפסיקה ההלכתית.⁹ בד בבד עם ההתפתחויות החיצוניות ובקשר ישיר

3 פרט למאמרו של מ' מאיר, 'הרב ברוך יצחק ליפשיץ', העתיד להתפרסם בקרוב.

4 ר' ישראל מתאר שושלת זו בהקדמתו לפירושו לסדר טהרות, הנוכח 1830, עמ' ד-ה. באגרות הנחשפות במאמר זה ניתן לראות עד כמה הייחוס המשפחתי היה משמעותי בחיי משפחת ליפשיץ. הדבר בא לידי ביטוי באגרות משפחתיות רבות ובהוראות של ר' ישראל לר' ברוך יצחק בנו. סבו של ר' ישראל, ר' ישראל ליפשיץ מקליווא, נודע בעקבות פולמוס הגט מקליווא, אביו ר' גדליה כיהן אף הוא כרב קהילה. על אודותיו ראה י"מ שטרן, גדולי הדורות, ב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 496; א' וולדמן, שם הגדולים החדש, ורשה 1864, עמ' יג אותיות ג, ה; י"ט אייזנשטאט, דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז–תרנ"ח, עמ' 126; שטיינשניידר, עיר וילנה, א, וילנה 1900, עמ' 39–40; מרדכי מאיר, 'תולדות רבי גדליהו בן ישראל ליפשיץ', ישורון, יח, עמ' תתד–תתכג.

5 על אודותיו ראה מ' מאיר (לעיל הערה 2); מ' וינשטוק (שם); א' וולדמן (שם), עמ' מ אות י סימן שט; ש"ח חאנעס, תולדות הפוסקים, ווארשא תרפ"ב, עמ' 601–602; הנ"מ שטיינשניידר (שם), עמ' 38–39.

6 ראה ב"י ליפשיץ, תורת שמואל, האמבורג תרכ"ז, עמ' ח.

7 על תקופה זו ראה ד' רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת המוקדמת באירופה, ירושלים 2002; ר' רמות, משה מנדלסון – מפגש תרבויות, תרבות ההשכלה, יחידה 17, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1998.

8 רעיון הסובלנות הלך ונפוץ במחצית השנייה של המאה ה-18 בקרב החברה הנוצרית והיהודית גם יחד.⁹ י' כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשל"ז, עמ' 168. ש' פיינר, מהפכת הנאורות – תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 138, טוען ש"הסובלנות היתה אחת הסוגיות המרכזיות של הנאורות האירופית".

9 סקירה ארוכה של פוסקים שהלכו ושינו בפסיקותיהם את היחס לגוי ראה אצל ע' שוחט, 'התערותם

אליהן, חלו שינויים מרחיקי לכת בתוך הקהילות היהודיות.¹⁰ העולם היהודי ורבניו טולטלו על ידי עליית תנועת ההשכלה והתפשטותה בשלהי המאה השמונה עשרה, והתפתחות הרפורמה במהלך המאה התשע עשרה.¹¹ תמורות אלו החלישו את השפעת הממסד הרבני¹² וגרמו תהליך חילון ובניית חברה בורגנית ניטרלית שלא סרה למרותם.¹³

ר' ישראל ור' ברוך יצחק ששימשו כרבני קהילות היו מודעים לתמורות ועסקו בהן בכתביהם. ר' ישראל יצר תפיסה ייחודית ביחס לאומות העולם ולתפיסת התפתחות המדע בימיו.¹⁴ ר' ברוך יצחק היה בעל השכלה כללית מסודרת, למד באוניברסיטת קניגסברג שם קיבל תואר ד"ר, ועל פי עדותו של זאב יעבץ 'שיטת קאנט היתה גדולה בעיניו כל חייו'.¹⁵ בנוסף להיכרות מעמיקה זו היו שניהם נטועים במקורות היהודיים, ובעולם ההלכה והפסיקה. תפיסתם האורתודוקסית-הלכתית, הערכת התמורות כחיוביות, עיסוק באתגרי התקופה ומקורות מחשבתית — יוצרים את הייחוד בהגותם.

מאבקייהם וחייהם של ר' ישראל ור' ברוך יצחק קשורים ישירות לקורות התקופה, הם

- של יהודי גרמניה בסביבתם עם פרוס ההשכלה, ציון, שנה כא, ג-ד (תשט"ז), עמ' 226-234. הרחיב בעניין זה י' כץ, ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב.
- 10 ראה, למשל, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, מ' מאיר (עורך), ב, ישראל תשס"א; מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א; ש' פיינר, 'פרוגרמות חינוכיות ואידאליים חברתיים: בית הספר לחינוך נערים בברלין 1778-1824', ר' פלחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והסטוריה, הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 247-284.
- 11 טלטלה זו יצרה התנגדות גדולה בקרב הרבנים, שהובילה בהמשך המאה התשע עשרה להקמת האורתודוקסיה ולהפרדת הקהילות. על התפתחות התנועה הרפורמית, ועל הרפורמות והתגובות אליהן: י' כץ, היציאה מן הגטו, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 140-157; י' כץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח; מ' מאיר, צמיחת היהודי המודרני: זהות יהודית ותרבות אירופית בגרמניה 1749-1824, ירושלים תשנ"א, עמ' 155; מ' מאיר (לעיל הערה 10), עמ' 92-125; ש' פיינר, 'היציאה מברלין: פרק שני בתולדות תנועת ההשכלה 1797-1824', עזרא פליישר, יעקב בלידשטיין, כרמי הורוביץ ורב ספטימוס (עורכים), מאה שערים — עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים: ספר הזיכרון ליצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 403-431. על התפתחות הרפורמה ראה ר' הורביץ, זכריה פרנקל וראשית היהדות הפוזיטיבית הסטורית, ירושלים תשמ"ד. סקירה מפורטת על תנועת ההשכלה במאה השמונה עשרה ניתן למצוא בספרו של ש' פיינר (לעיל הערה 8).
- 12 על הקרע בין הרבנים לרבים לציבורם מבחינה רעיונית והגותית ראו א' שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, א, תל אביב תשס"א, עמ' 34.
- 13 עליית החברה הניטרלית, חברה שחיתה ללא השתייכות קהילתית דתית, אפשרה ליהודים לחיות את חייהם ללא הזדקקות לקהילה ובלא לסור למרותה. חברה זו, אליאב דכ"ץ, עמדה במרכז השינוי הגדול שחל ביחס שבין יהודים לגויים. ראה י' כץ, מסורת ומשבר, פרק 23. גרץ הבחין בתופעה זו וייחס לה חשיבות. ראו סקירתו של ש' פיינר (לעיל הערה 8), עמ' 139-140; מ' מאיר, תולדות יהודי גרמניה, עמ' 163-191.
- 14 בחיבורי הצבעתי על המודל הייחודי שר' ישראל פיתח כלפי היחס בין היהודים לשאינם יהודים, מודל הבנוי על בחירה מול התגלות. מודל זה חורג מן התפיסות המסורתיות הקודמות לו והמצויות בימיו. גם ביחס למדע הצבעתי על העובדה שר' ישראל מאמץ גישות ביולוגיות, גאולוגיות ופילוסופיות חדשניות ומתמודד עם הסתירה ביניהן לבין המקורות היהודיים. דוגמה לכך היא אמירתו שהיה אדם קדמון לפני האדם הראשון, שהיו עולמות קודמים לעולם הנוכחי ועוד עשרות דוגמאות מעין אלו. בפירושו ר' ישראל מצטט מתוך ספריהם המקוריים של מדענים רבים שחיו בתקופתו, וכונה מודל להסברת הסתירות בין הדת והמדע בתקופתו. ראה מ' וינשטוק (לעיל הערה 2), עמ' 113-114.
- 15 ז' יעבץ, תולדות ישראל, יד, תל אביב ת"ש, עמ' 64-65.

נאבקו ברפורמה בקהילותיהם מחד גיסא,¹⁶ ולא נכנעו לנורמות העולם הישן המתכחש ל'חדש' מאידך גיסא.¹⁷

כתבי ר' ישראל שנדפסו:

ספרו הידוע והמקובל ביותר של ר' ישראל הוא פירושו למשנה תפארת ישראל. הפירוש שונה במהדורה השנייה (מיד לאחר מותו), ועבר שינוי מהותי במהדורות השלישית.¹⁸ קדם לתפארת ישראל פירוש קצר ותמציתי על המשנה, זרע ישראל, שמטרותיו שונות ממטרות תפארת ישראל.¹⁹ מכתביו של ר' ישראל יצאו לאור גם: צוואתו,²⁰ מספר שאלות ותשובות²¹ ודרשה שנדפסה בפירושו למשנה.²²

כתבי ר' ברוך יצחק שנדפסו:

ר' ברוך יצחק ליפשיץ כתב והוציא לאור פחות מאביו. דברים רבים שלו משוקעים בפירושו של אביו למשנה בקדימון 'אב"י' = 'אמר ברוך יצחק'. הוא פרסם פירוש קצר למשנה בשם מסגרת זהב,²³ ובו מעט הרחבות כלליות.²⁴

16 על התמודדות של ר' ישראל עם הרפורמים ראה פירושו למשנה סוטה ז א. המשנה דנה בשינוי שפת התפילה, המפורש במשנה כדבר מותר. כפי הנראה, הדיון קשור לפולמוס סביב הסידור הרפורמי השני בשנות הארבעים של המאה הי"ט. ראה עוד הורביץ (שם), עמ' 23–27. ר' ישראל מדבר על 'אוהבי החדשות' שרצו לשנות את התפילה ללשון אשכנז. למרות שלדעתו אפשר להתיר זאת הוא אוסר זאת בלשון חריפה. בפירושו למסכת שבת פרק יט משנה ב הוא מתפלמס עם תפיסת הרופאים בתקופתו (שבשנות הארבעים של המאה הי"ט אימצוה הרפורמים), שיש לאסור את המציצה בשבת עקב טענת הרופאים שמסוכן למצוץ בעת הברית. בצוואתו הוא מזהיר את בניו שלא ללכת בדרכי ה'מחדשים'. וכן בהקדמה לסדר מועד (קופת רוכלים) לקראת סיום כללי שמחות: "הנה מדכפל רמ"א ... חופה שעושים בבית הכנסת על זה סמכו החדשים אשר עליהם אנו בושים". ראה ש' דבליצקי (לעיל הערה 2).

17 ב-1833, מיד לאחר קבלתו כרב בוורנקי, הורד ר' ברוך יצחק ממשרתו, בעקבות לחץ חריף ותקיף של ר' עקיבא אייגר. בנושא זה ראה א' ברלינר, 'רשמי זכרונות', הצופה מארץ הגר, תרע"ה, עמ' 72–77. (מספר אגרות שנחשפו עוסקות בנושא זה).

18 המהדורה הראשונה הוצאה במהלך מספר שנים. סדר זרעים: הנובר 1830, סדר מועד: דנציג 1843, סדר נשים: דנציג 1843, סדר נזיקין: דנציג 1845, סדר קדשים: קניגסברג 1850, סדר טהרות: הנובר 1830. לבד מהוספות של פירושים שנעשו ממהדורה למהדורה (בברכת ר' ישראל כפי שציין בצוואתו), במהדורה השלישית, ווילנא תרס"ב, הוחלף הפירוש לטהרות בפירושו הארוך לסדר טהרות (שעד אז היה בכתב-יד). במהדורה זו גם הופרדו חלקי הפשט והדרש ונקראו יכין ובועז. ראה ש' אפק (לעיל, הערה 2), עמ' 9–27; מ' מאיר (לעיל הערה 2), עמ' 72–98.

19 החיבור יצא לאור בוילנא בשנת תרי"ד. לא מדובר בקיצור של תפארת ישראל, אלא בחיבור נפרד שמטרותיו שונות (עליהן הוא עומד בהקדמתו).

20 הצוואה הודפסה בשנת 1861 ('א"א בן יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תרל"ז–תר"ם, עמ' 507) בקניגסברג. בשנת תשל"א הודפסה מחדש על ידי ש' דבליצקי (לעיל הערה 2).

21 ככהנו כרב ענה ר' ישראל על תשובות רבות והדבר נחשף בכתב-היד. דוגמה לתשובות שנתרו ראה י' כהן בישקוביץ, שובה ישראל, ירושלים תש"מ.

22 דרוש אור החיים נאמר על ידי ר' ישראל בבית הכנסת בשבת חול המועד פסח בשנת 1842. נדפס בסוף סדר נזיקין ובמהדורות יכין ובועז, בסוף נזיקין א.

23 הודפס בוילנא תרנ"ז.

24 ראה, למשל, משנה שבת ב ה; שם יב א; שם כא א; משנה סוכה ג ח; משנה יומא ד א. בהקדמה הוא

ספר שני של ר' ברוך יצחק שהודפס הוא תורת שמואל,²⁵ ספר דרשות בגרמנית. בספר נאספו דרשות שנישאו בשלושים שנות כהונתו כרב. בנו שמואל, אסף וערך (תוך הוספות משלו) דרשות אלו.²⁶ שני ספרים של ר' ברוך יצחק שכנראה הודפסו ואינם נמצאים בידינו הם שמש ומגן²⁷ וחוסן שמואל על שולחן ערוך אבן העזר.²⁸

כתבי־היד שטרם נדפסו:

על פי עדותו של ר' ברוך יצחק,²⁹ הותיר ר' ישראל כתבים רבים שלא נדפסו: דרשות לכל שבתות ומועדי השנה, הגהות על כל הש"ס ועל הרמב"ם, שאלות ותשובות וכתבים על 'לשון הקודש' ו'חכמות נצרכות להבנת התורה'. מלבד עדותו של ר' ברוך יצחק על הנוהג מכתבי אביו, מהערות ר' ישראל בפירושו למשנה אנו יודעים, על שלושה כתבים נוספים: ראשי אבות — פירוש ארוך ומפורט על פרקי אבות,³⁰ מגילת סתרים — אליה הוא מפנה בפירושו³¹ וספר דרשות על פרשיות השנה.³²

במסגרת מחקרם של פרופ' שלום רוזנברג ומשה וינשטוק נתגלה מצבור גדול של כתבי־יד של ר' ישראל, ר' ברוך יצחק, מספר קטן של כתבי יד של אביו של ר' ישראל, ר' גדליה ליפשיץ ואגרות משפחתיות נוספות. כתבי־היד של ר' ישראל ור' ברוך

מסביר את מגמתו לפרש את פירושו של אביו ולעיתים אף מביא דברים בשם אביו (שלא הודפסו) למשל, משנה גיטין ה ה.

25 ב"י ליפשיץ, תורת שמואל, המבורג תרכ"ד.

26 בנו נפטר מעט לפני הוצאת הספר והוא בן 21. על שמו קרוי הספר תורת שמואל (ראה ב"י ליפשיץ, שם, הקדמה). החיבור מכיל שני ספרי דרשות: ברכת יצחק — ספר דרשות על פרשיות השבוע. ובית שמואל — ספר דרשות שנישאו לרגל אירועים מיוחדים (חתונה, בר מצוה, ברית ועוד).

27 ספר זה מוזכר בפירוש תפארת ישראל, מסכת ברכות פרק ד אות ח (החל ממהדורת ברלין תרכ"ג), ובהקדמה הגרמנית לתורת שמואל, עמ' 8.

28 י' דוקקעס, ספר חכמי אה"ו, המבורג תרס"ה, עמ' 126. ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, ב, תל אביב תשי"ב, עמ' 357 מספר 328 מציין: חוסן שמואל: הר' ברוך יצחק ליפשיץ קיצור הדינים מש"ע אה"ע (עד סימן קכט) 40 דף. נדפס בלי שער ולא נגמר בדפוס.

29 בהספר שפרסם על אביו. ההספר פורסם בהמגיד, 45, שנה ד (1860), עמ' 170–171. הודפס שנית בהקדמת ר' ברוך יצחק לפירושו של אביו תפארת ישראל. לדברי ר' ברוך יצחק: "והניח אחריו ברכה שמור לדורות ספרים וחבורים על כל התורה שבכתב ובע"פ, דרושים יקרים על כל שבתות ומועדי השנה, הגהות על כל הש"ס וד' ש"ע, ועל כל ד' חלקי הרמב"ם, אשר הם כגרגרי זהב מזוקקים שבעתיים. חיבור גדול ויקר למאוד על סדר טהרות והוא מרגניתא דלית בה טימא ועוד הרבה שו"ת, ומכתבים מעשי ידי אומן מימי בחרותו כאבני נזר נוצצים מוסבי" משבצות זהב במלאותם על לה"ק וחכמות הנצרכות כרקחות וטבחות ללמוד תוה"ק, והכל בלשון צח וקלילא". הפירוש האמור (על סדר טהרות) הוכנס במהדורה השלישית של תפארת ישראל, וילנא תרס"ב (יכין ובוועז). בצוואתו (אות כ) ביקש ר' ישראל להדפיס פירוש זה ולהכניסו לתפארת ישראל. הצוואה נדפסה בשנת 1861. ראה י"א בן יעקב (לעיל הערה 20), עמ' 507. בשנת תשל"א נדפסה מחדש על ידי ש' דבליצקי (לעיל הערה 2).

30 הוא מפנה מספר פעמים בפירושו לחיבור זה. ראה תפארת ישראל, משנה אבות ב א; שם ג ח; שם ג יד; שם ד, ט. מהדורת דאנציג 1845.

31 ראה תפארת ישראל, חולין ד ג, ברלין תרכ"ד.

32 איננו יודעים אם מדובר בדרשות על כל הפרשיות או על חלקן. במספר מקומות בפירושו ר' ישראל מפנה לדרשות נוספות שכתב (מלבד דרוש אור החיים שנדפס): תפארת ישראל, פסחים י ה; אבות ב א; שם ד א; בבא בתרא ב ט.

יצחק מגוונים מאד ומכילים מאות עמודים. להלן ייסקרו בראשונה כתבי ר' ישראל ואחריהם כתבי ר' ברוך יצחק. הסקירה תחולק לסוגי הכתבים: ספרים, אגרות וטיוטות. ההתייחסות בחיבור זה היא רק לכתבים שלאחר בחינה מעמיקה ישנה וודאות במקוריותם ובהשתייכותם לר' ישראל או לר' ברוך יצחק.³³ מקור הכתבים הוא המכון להיסטוריה יהודית בוורשה Warsaw — Żydowski Instytut Historyczny.³⁴

כתבי ר' ישראל שנתגלו:

ספרים:

א. בית ישראל ורמת שמואל,³⁵ ספר דרשות של ר' ישראל. מן הספר שרדו השער ומספר דרשות של ר' ישראל שנראה ששובצו בו. ר' ברוך יצחק העתיק את הדרשות, פירש אותן, וכתב הרחבות משלו לדברים.³⁶ הספר נכתב לאחר מות ר' ישראל תוך שימוש בדרשות שהשאיר אחריו, דרשות עליהן מספר ר' ברוך יצחק בהספד לאביו.³⁷ משער הספר נראה שהיה מיועד להדפסה.
שער הספר:

בית ישראל ורמת שמואל הם דרשות שדרש הרב הגאון הגדול והמפורסם מופת ישראל והדרו רשכבה"ג אאמ"ו שר ד' ליפשיץ ישראל ואשר העתקתיו ממכתביו כתבי קודש בהרחבת הקרא הקצרים והרחבה, הוספת מילות ... שם הוספת האלו כולם רמת שמואל לזכרון ... שמואל ליפשיץ צוק"ל. ונספחו להדרשות הללו עוד כמה ... עיונים נכבדים ... וקראתי אותם בשם שביל היחיד ור"ת של מילת שביל הוא שמואל ברוך יצחק ליפשיץ, לכלול שם בני הצדיק המנוח עם שמי יחד, וזכרון אחד עולה לשניים בהיכל ה'.

לספר מספר חלקים: דרשותיו של ר' ישראל נקראות בית ישראל,³⁸ ביאור הדרשות: רמת שמואל,³⁹ הוספותיו של ר' ברוך יצחק נקראות שביל היחיד.⁴⁰ יש בידינו דרשות של ר' ישראל שנותרו בכתב-יד אחרים ונראה שנועדו להיכלל בספר.⁴¹
ב. עמק שפה — מחקרים בלשון ובדקדוק.⁴² ספר בן כ-150 עמודים שנכתב על ידי ר'

33 יש כתבים שאין וודאות לגבי כותביהם, כמו הכתבים המיוחסים לר' גדליה ליפשיץ (אביו של ר' ישראל).

34 חלק מן הכתבים נעלם והוא מצוי רק במכון לתצלומי כתב-יד בספריה הלאומית בגבעת רם. מס' כתב-יד יצויין על פי ספריית המקור. ברוב מקריהם של הכתבים אין מספור עמודים.

35 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 8/103 ק.

36 לכל חלק של הספר (ההעתקה, הפירוש, ההרחבה) קרא ר' ברוך יצחק בשם שונה.

37 ראה הערה 29.

38 כפי הנראה על שמו של אביו, ר' ישראל.

39 על שם בנו של ר' ברוך יצחק, שמואל, שנפטר בשנת 1866 בגיל 24. ראה הערה 26.

40 שבי"ל על שם: שמואל ברוך יצחק ליפשיץ, שם בנו ושמו. גם ר' ישראל בהקדמתו לטהרות נוקט דרך הנצחה זו. ראה י' ליפשיץ, תפארת ישראל, יבקש דעת, הנובר תק"ץ, הקדמה לטהרות.

41 דרשותיו של ר' ישראל מצויות במספר כתב-יד. דרשות רבות ישנן בכתב-יד ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 607א. דרשות אחדות נמצאו בכתב-יד בו נמצא שער הספר.

42 ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 674.

ישראל ור' ברוך יצחק.⁴³ הספר הוא מילון של מונחים תלמודיים, לפי סדר הא"ב. בראש כל עמוד מופיעה המילה המבוארת ומתחתיה הביאור. לחלק גדול מן המילים יש תוספת בשם 'דברים אחדים' שהיא הארכה והרחבה של הדברים. יש מספר פרקים הנקראים 'מעזובת הארץ', בהם מבוארים מושגים חקלאיים. לעיתים קרובות כאשר מובאת מילה מוסיפים לה מילים בעלות משמעות דומה (למשל, ביחד עם המילה 'נייר' מובאת המילה 'קלף'), וכן מילים המופיעות עמה במשנה (לדוגמה: במסגרת המילה 'דיר' מפורשות גם 'קומוס' ו'קנקנתוס', המובאות עמה במסכת פרה פרק ט משנה א). לקראת סוף כתב־היד יש תיאור של מקומות בארץ: סדום ועמורה, חמי טבריה, לוד, בית חורון ועוד. פירושי המילים דומים לפירושי המילים בתפארת ישראל.

אגרות:

בכתבי היד שנחשפו ישנן אגרות רבות, משפחתיות, הלכתיות וכלליות. רוב האגרות המשפחתיות ממוענות לר' ברוך יצחק ומיעוטן לבני המשפחה האחרים (אשתו דאבריש, בנו משה מרדכי ועוד). אגרות אלו מאירות נושאים משפחתיים, הלכתיים והגותיים. חלקן קשורות לפירושי והגותו של ר' ישראל, חלקן עוסק בהדרכות ר' ישראל את בנו כיצד להנהיג ולנהוג בקהילתו, ובחלקן האב עונה לבנו על שאלות הלכתיות.⁴⁴ באגרות נחשף דפוס שיתוף הפעולה בין האב לבנו בכתיבת ההערות וההגהות על תפארת ישראל.⁴⁵ באחת האגרות מסביר ר' ישראל לבנו, מה היו מטרותיו בפירושו הקצר למשנה זרע ישראל ומסביר עקרונות בפירוש תפארת ישראל. מתי פרש על פי ברטנורא ומתי יחלוק עליו, מתי יקבל פירושים אחרים ומתי יחלוק עליהם.⁴⁶ באגרות אלו נחשפים עניינים היסטוריים ומחשבתיים הקשורים למשפחה ולהגותה.

באחת האגרות נחשף הלחץ הרב בו היה ר' ברוך יצחק נתון בקהילתו. מיזוג של מודרנה והלכה בתפיסתו גרם לכך שהופעלו עליו לחצים גם מצד הרפורמים וגם מצד האדוקים. באגרת מט"ו בכסלו תר"ט (1848) מנחה ר' ישראל את בנו להיזהר שלא לאבד את תמיכת בני קהילתו האדוקים:⁴⁷

ולא תשכח בני כי רבי בני שוממה האפיקורסים אשר יסבכוך כדבורים לכוורת. ואם גם מהיראים, ונדחה ממך האבן אחר הנופל. תהי' שם ח"ו כאדם במדבר שממה באין מסייע, ובזה אמרו חז"ל או חברותא וכו'.⁴⁸

המציאות המורכבת בה כיהנו ר' ישראל ובנו באה לידי ביטוי גם באגרת משנת 1833, העוסקת בהדחתו של ר' ברוך יצחק מוורונקי על ידי רבי עקיבא איגר. באגרת מורה ר' ישראל לבנו:

ונא ונא [=כך במקור] היה מתמיד מאד בתורת ד' ומעט מהיום תשתדל ג"כ בשאר

43 באמצעו יש מספר הפסקות ובהן אגרות.

44 לדוגמה: ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/11 ק, ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 4/14 ק.

45 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/11 ק.

46 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/12 ק.

47 ההדגשות באגרות אלו אינן במקור.

48 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/12 ק.

עניני' ... כל' בלאטינא יוונית וצרפתית שכבר ... כמה זמן עליהם ולא יהי' כל טרחתך בהם על חינוס. ותזהיר לבני ביתך שיקיצוך קודם ביאת השמש שאין הבית כראוי שיבוא השמש ואתה עדיין שוכב. ותראה להשתדל שבשעה שאתה עוסק בעניינים אחרים לא יבוא שום אדם אצלך, תסגור הדלת ויאמרו בני ביתך שאי אפשר בוא אצלך כעת.⁴⁹

כמאגרות רבות אחרות גם מאגרת זו עולה החשיבות הרבה שמשפחת ליפשיץ ייחסה ללימודים הכלליים (לטינית, יוונית וצרפתית), יחד עם הזהירות שיש לנקוט בלימודים אלה, מחשש מראית העין כלפי רב חדש בקהילה. מאגרת זו עולים פרטים נוספים על הדחתו של ר' ברוך יצחק, שאינם עולים בקנה אחד עם הידוע על פרשייה זו עד כה. אחת האגרות מערב יום כיפור 1850, מיועדת למשה מונטיפיורי ויהודית אשתו. באגרת זו ר' ישראל מודה להם על תמיכתם בהוצאת סדר קדשים.⁵⁰

והנה השמש והירח יופיעו על תפארת ישראל הלזה כמשבצת ספיר ויהלום, וזכות התורה הקדושה אשר לנו מורשה, וזכות לומדי בספרי הקדוש הזה יעמוד לכם זוג הנכבד ... יאירו כמאורות שמכם על שערי תפארת ישראל.

אחר כך הוא מתנצל על איחור ההדפסה:

ואל נא יחר בעיני מעלתכם כי נתמהמה גמר הדפסת הספר עד כה. אולם הלה גלוי וידוע למעלתכם את השערוריה הגדולה אשר נהיתה ביני ביני במדינתנו ועל ידי זה שבתה מדרכה בהדפיס,⁵¹ ועל גודל התלאה אשר מצאתהו עי"ז להמדפיס, אולם כמעט אשר הפציע ד' אלדינו אור שחר השלום על מדינתנו, אזרתי כגבר חלצי וזרזתי להמדפיס לגמור את אשר החל, ואבשר למעלתכם כי כמעט שנגמר נחטף ת"ל.

אגרות רבות נוספות ישנן, חלקן אישיות, חלקן הלכתיות וניתן ללמוד מהן על קורות המשפחה והרבנות בתקופה סוערת זו של יהודי גרמניה ועל השקפות בני המשפחה.

טיוטות:

מלבד הספרים והאגרות נמצאו בכתבי-היד רשימות אישיות, רשימות לצורך לימוד, הקדמת ר' ישראל לפירוש זרע ישראל בנוסח שונה במקצת מהמודפס⁵² ועוד.

כתבי ר' ברוך יצחק שנתגלו

ספרים:

א. מקדש ישראל:⁵³ ספר דרשות של ר' ברוך יצחק על פרשיות השבוע ונושאים כלליים.⁵⁴

49 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/11 ק.

50 שנה זו אכן היתה השנה בה יצאה לאור המהדורה הראשונה של סדר קדשים.

51 בעקבות מהומות 1848 נגזרו גזרות על חופש הדפוס. ראה ב' קרוצ'ה, תולדות ארופה במאה התשע עשרה, ירושלים 1962, עמ' 163.

52 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 1/12 ק.

53 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 124.

54 דרשות שונות מאלו המובאות בספרו תורת שמואל בחלק 'ברכת יצחק' (על פרשיות השבוע).

משערו של הספר מובנת מגמתו של ר' ברוך יצחק לחזק את האמונה הישראלית בדורו, תוך שילוב, כדרכה של משפחת ליפשיץ, בין מקורות יהודיים למקורות פילוסופיים כלליים. בשער הספר הוא מדגיש באותיות גדולות את חשיבות האמונה והחקירה ושילובן יחדיו. הוא מעיד בשער על ספרו:⁵⁵

הוא חיבור כולל דרשות ומאמרים מיוסדים על עמודי שיש טהור ... אמונתנו הישראלית הן להאמין ולחזק אותה במסמרות נטועות בלב הישראלי ... הן להשכיל ולדלות ע"י החקירה והעיון הפילוסופי פנינים נוצצים מתהום עומק סודות תורתנו הקדושה. והכלל כי תתאבנה בחיבור הזה האמונה והחקירה כפי מה שנאות להאיש הישראלי הולך לתומו עם אלדיו ... ואעיד לי עדים נאמנים, המה מעולם אנשי השם רבותינו התלמודיים ... וקדושי ישראל הגאונים הבאים אחריהם כרבינו סעדיה, והכוזרי, והרמב"ם והראב"ע והחובה"ל והבעל עיקרים, והאברבנאל ... מלבד אלו נשיאי ישראל הנקובים בשם יבואו ג"כ כמה וכמה מהדרשים של שאר מחקרי עמנו וחכמי העמים בענין שאינם סותרים לאמונתנו ח"ו, את כל זה ידי עשתה כפי ... ברוך יצחק ליפשיץ.

זהירותו של ר' ברוך יצחק ניכרת. הוא מדגיש שיביא את דברי חכמי האומות ו'מחקרי עמינו' רק 'בעניין שאינם סותרים לאמונתנו ח"ו'. בספר משוקעים רבים מחכמי אומות העולם ומחכמי ישראל לרוב ללא נקיבת השם המפורש.⁵⁶ במסגרת הדרשות יש עיסוק בנושאים רבים ומגוונים וניתן ללמוד מהם רבות על הגותו ותפיסתו של ר' ברוך יצחק. הוא מתפלמס פעמים רבות עם הרפורמים,⁵⁷ "כנגד אלו הבוחרים בחכמה קודם המעשה, שאצל האדם צריכה להיות קודם הגילוי של המעשה ... וכן מעיד הנסיון מאנשים כאלו".⁵⁸ במקום אחר הוא מכנה אותם "שטופים ביין התאוות ... וכן הוא אצל כל אדם הקוצץ בנטיעות ח"ו שרוצה למהר בלי קישור הסיבות".⁵⁹ הוא גם עוסק במהות הויכוחים, נכנס לעומקן של הסוגיות ועוסק בהן: "וזו תשובה על מה שנמצא בתורה שבע"פ כמה מסכתות והלכות קטנים הנראים מאוסים בעיני האדם".⁶⁰ הוא עוסק בסוגיית הקרבנות, המקדש, אמירת תהילים ללא הבנה ועוד. במקומות אחרים הוא תוקף את מגמת הסבלנות כלפי הנצרות,⁶¹ ומתייחס

55 הדגשת האותיות נעשתה על ידינו, הגדלת האותיות נמצאת במקור.

56 ברוב כתבי-היד אין מספרי עמודים. בכתב-היד של מקדש ישראל יש ציוני עמודים. בדף 4 הוא מפנה לי'חכם ר"י בריל בבאורו לתהילים בשם רמ"ד מדובר בתרגום של תהילים במסגרת הפרויקט של משה מנדלסון (רמ"ד). על בריל ותרגומו ראה ש' פיינר (לעיל הערה 8), עמ' 237. בדף 8 עמ' ב הוא מפנה לתרגום של מנדלסון לבראשית. בדף 28 עמ' ב הוא מפרש את בריאת העולם בדומה לאביו תוך שימוש בתפיסתו של שלינג. ראה א' נהר (לעיל הערה 2).

57 דפים 4, 27, 27 עמ' ב, 45 עמ' ב ועוד.

58 דף 85.

59 דף 41.

60 דף 45 עמ' ב.

61 דף 53 עמ' ב. פיינר (לעיל הערה 8, עמ' 138) טוען ש"הסובלנות היתה אחת הסוגיות המרכזיות של הנאורות האירופית". וראה י' כ"ץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשל"ז, עמ' 168.

לחברה הניטרלית שצמחה בקרב יהודי גרמניה בתקופתו: "מוסר גדול לזמן הזה, והוא שלא יחשב אדם להשתדל אחר אהבת המלך ושריו ומנהיגיו ע"י הפרת התורה".⁶²

בספר ישנן דרשות שנשא בפני תלמידים, בהן הוא חושף שיטת חינוך והגות, המתמודדת עם האתגרים והקשיים שעמדו בפני תלמידיו בתקופה מורכבת זו.⁶³ בספרו שהודפס, תורת שמואל הוא מפנה לספר זה.⁶⁴

ב. אהלי שם:⁶⁵ ספר של ר' ברוך יצחק שיועד להדפסה. הספר כולל חידושים ופירושים על 'ספר נשים' ו'הלכות איסורי ביאה' במשנה תורה של הרמב"ם. בהקדמה לספר מבואר פשר שמו של הספר: 'ר"ת [=ראשי תיבות] מרבינו שמואל זצוק"ל ומאשתי הצנועה מרת מירל זצוק"ל'.⁶⁶ נכתב לאחר מות בנו שמואל, כלומר אחרי מקדש ישראל ולאחר הוצאת תורת שמואל.⁶⁷ בספר ר' ברוך יצחק מעיר ומחדש על רבות מהלכות הרמב"ם והגהות הראב"ד.

ג. משנת כסף — פירוש על המשנה:⁶⁸ פירוש על סדר טהרות, בעל מאפיינים ייחודיים. ר' ברוך יצחק קרא לפירושו על שם פירוש של סבו ר' גדליה ליפשיץ, שלא נדפס ואינו בידינו.⁶⁹ כפי הנראה מדובר בהמשך של פירוש מסגרת זהב למשנה (של ר' ברוך יצחק) שהודפס רק על ארבעה מסדרי המשנה. הפירוש ארוך יותר ממסגרת זהב ובחלקו מסביר את הקשר התוכני בין המשניות השונות של הפרק.

טיוטות:

א. חלקים ממאמרים על קידוש החודש, אלול ו'תקנת המועדות'.⁷⁰

62 דף 16. עליית החברה הניטרלית, חברה שחייתה ללא השתייכות קהילתית דתית, אפשרה ליהודים לחיות את חייהם ללא הזדקקות לקהילה ובלא לסור למרותה. ראה כ"ץ, מסורת ומשבר (לעיל הערה 11), פרק 23; פיינר (לעיל הערה 8), עמ' 139–140; מאיר (לעיל הערה 10), עמ' 163–191.

63 דף 101 עמ' ב ואילך, מתייחס שם באריכות ליחס שבין החכמה והחקירה השכלית לבין האמונה.

64 ראה כ"ץ ליפשיץ, תורת שמואל, המבוא תרכ"ז, עמ' 293.

65 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 96/3. בפתחת כתב-היד בכתב ידו הוא מציין את מטרת כתיבתו ומטרותיו לעתיד: "תאות חקר

1. פירוש על הרמב"ם בדרש פשוט עם הבאת מקור בפשטות בלי להאריך בפלפול.

2. קיצור ד' ש"ע ובפרט לעשות חיבור על אה"ע ... וח"מ כדרך פ"מ על י"ד. (כך במקור)

3. הגהות על רש"י בתורה עם דרושים בסוף כל סדרה.

4. מג"א עם הגהות המפרש דבריו בקיצור.

5. ערוך עם הגהות.

6. חידושי ש"ס כדרכי.

7. פירוש על הרי"ף.

8. דרשות לגמור.

9. אב"י על משניות עם הגהות.

66 מדובר בפירוש על חלק גדול מספר נשים במשנה תורה של הרמב"ם (מתחיל מהלכות גרושין פ"ט).

67 ראה הערה 26.

68 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 400.

69 כך מעיד ר' ישראל בפירושו למשנה, טהרות ג ע"א.

70 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 4/96. חידושים של ר' ברוך יצחק על מסכת ראש השנה בתלמוד

הבבלי (שישים עמודים). כתב-היד עוסק בפירוש מורחב על מסכת ראש השנה תוך כניסה לעומק

עניינם של נושאים שונים, עיבור השנה, אלול, תקנת המועדות ועוד.

- ב. רשימות חידושים על מסכת שבועות בתלמוד הבבלי.⁷¹
 ג. הערות של ר' ברוך יצחק על יוצרות לראש השנה.⁷²
 ד. אוספי רשימות.⁷³
 ה. הערות בכתב ידו בשולי ספר השורשים של יצחק הלוי מסטנוב. בספר מודפס זה ישנן הערות בשולי העמודים ובעשרות דפים נפרדים.⁷⁴

הכתבים של ר' ישראל ור' ברוך יצחק מאפשרים לנו לשרטט את ההתפתחות ההגותית הפרדוקסלית של משפחת ליפשיץ במהלך הדורות. דוגמה לכך היא היחס לאמונה תמימה לעומת חקירה שכלית. בעוד ר' ישראל עודד את חשיבות החקירה, לימוד חכמות חיצוניות ואף כתבי עבודה זרה,⁷⁵ ר' ברוך יצחק, שהיה גם בעל תואר ד"ר, משבח מאד את האמונה התמימה, מביא מעט מאד חוקרים בכתביו, ומדגיש בהקדמת ספרו הנמצא בכתב-יד, שיביא חכמי אומות העולם רק אם לא יסתרו את התורה. הבדלים אלו ניכרים גם ביחסם של הרבנים להגותו של הרמב"ם מול הגותו של ר' יהודה הלוי.⁷⁶ ר' ישראל אינו מביא כמעט את ריה"ל ומצטט את הרמב"ם פעמים רבות בנושאי הגות.⁷⁷ ר' ברוך יצחק, המשכיל, מביא את ריה"ל פעמים רבות ומנסה להסביר בספרו מקדש ישראל הנמצא בכתב-יד, מדוע ריה"ל עדיף על רמב"ם.⁷⁸ בהקדמה לתורת שמואל,⁷⁹ שמואל, בנו של ר' ברוך יצחק, נכדו של ר' ישראל, אינו מזכיר כלל את חוקרי האומות, יוצא נגד החקירה ומסביר כי חיבורו של הרמב"ם היה אפולוגטי והוא ישען רק על ריה"ל:

ואם כי רבים מגדולי עמינו דברו טוב על החקירה והעיון, ובתוכם שני שרי צבא ישראל נושאי דגל התורה הרב בעל חובות הלבבות ... ולמעלה ממנו בקודש הרמב"ם בספרו המורה ובפרט בח"ג שם, הלא ידענו היטיב מה היה להם להקדושים האלו אשר בארץ ארצות החיים המה, ולעומת איזה רוח ילכו וינשאו אופני דבריהם כי כל עיקר כוונתם ומועד תכליתם הי' רק ללמד תועי רוח בינה⁸⁰

- 71 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 2/96. כעשרים עמודים של חידושים של ר' ברוך יצחק על מסכת שבועות בתלמוד הבבלי.
 72 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 2/9 ק.
 73 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 306. כ-180 עמודים הכוללים רשימות מילים לפי סדר המקרא, שמות מקומות, שמות בע"ח ומושגים שונים, בת קול, יצר הרע, כשפים, מלאכים, מזיקים ועוד. ליד המילה מצוין היכן היא מופיעה בתלמוד ובמקרא. לאחר מכן יש טבלאות תרגומים שהוא אסף. בראש הטבלה יש מילה ולאחר מכן תרגומה בתרגומים אונקלוס, יונתן, 'לשון רומי', 'הסורי', 'לשון שומרוני'. הוא עובר על רוב הספרים במקרא ומביא מילים מסוימות ותרגומיהן. נראה שלא יועד לפרסום.
 74 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 401.
 75 ראה באריכות מ' וינשטוק (לעיל הערה 2), עמ' 50.
 76 רבי יהודה הלוי נוקט עמדה המדגישה יותר את האמונה בניגוד לפילוסופיה, לעומת הרמב"ם המדגיש יותר את החקירה השכלית והפילוסופיה. ואכמ"ל.
 77 את ספרי ההלכה של הרמב"ם ציטטו שלושתם. הדיון הוא רק בהגות ובייחוד במורה נבוכים. ר' ישראל מצטט את הגותו של הרמב"ם גם בבואו לפסוק הלכה בפירוש למשנה.
 78 מקדש ישראל, ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 124, דף 102 עמ' ב.
 79 ספרו של אביו שהוא ערכו ואף הוסיף ושינה בו דברים רבים, כעדותו בהקדמה.
 80 חולק באופן חריף על דבריו של אביו בכתב-יד מקדש ישראל, ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 124.

... אנחנו באמת כרתנו ברית עם אחד קדוש מדבר, הוא הר"י הלוי בחיבורו הנחמד והמפורסם כוזרי.

כתבים משפחתיים נוספים שנתגלו

- א. אגרת של ר' שמואל לאביו ר' ברוך יצחק.⁸¹
- ב. ספר דרשות של אביו של ר' ישראל, רבי גדליה ליפשיץ.⁸²
- ג. אגרות של דודו של ר' ישראל, ר' אליעזר ליפשיץ לאחיו ר' גדליה ליפשיץ.⁸³

נספח: הלכה ומנהג במשנותיהם של ר' ישראל ור' ברוך יצחק

דוגמה נוספת להגות המתגלה בכתבי-היד היא יחסם השונה של ר' ישראל ושל ר' ברוך יצחק למנהגי קהילותיהם. נקודת המוצא לדיוננו תהיה הגדרתו של פרופ' מנחם אלון לפיה "המונח מנהג שורשו בפועל 'נהג' ופירושו פעולה נורמטיבית מסוימת, שהולכים ומתמידים בה".⁸⁴ אלון מדגיש כי "בראשית התהוותה של כל מערכת משפטית ... חלק מהוראותיה נוצרו על ידי מנהגים, שהתפתחו בחיי המעשה ... ורק לאחר מכן בא המחוקק או השופט ומעניק למנהגים אלו גושפנקה ... של פסיקה".⁸⁵ במהלך הדורות תפסו המנהגים חלק משמעותי בחיים היהודיים ובפסיקת ההלכה. לעיתים הם הושרשו והפכו לדין מחייב, לעיתים נדחו מפני ההלכה הכתובה, ולעיתים נותרו בפולמוס תוך יצירת מתח הלכתי.⁸⁶ במהלך המחקר נמצא בארכיון המשפחתי מכתב החושף את הבדלי התפיסות בין ר' ישראל לר' ברוך יצחק ביחס למנהג ולמקומו בפסיקה. תאריך המכתב אינו ברור, אך נראה שמדובר בעת בה כיהן ר' ברוך יצחק כרבה של קהילת וורונקי בה ר' ישראל כיהן לפניו.⁸⁷ מן המכתב עולה כי ר' ברוך יצחק ביטל שני מנהגים בקהילה, מנהגים שאביו בכהונתו לא שינה ואף נדחק להסבירם. כאשר בוחנים לעומק את שיקולי הפסיקה של ר' ישראל, ניתן להבחין שהוא מגייס שלל נימוקים על מנת להשאיר על כנם את מנהגי קהילותיו.⁸⁸ לעומתו התעקש ר' ברוך יצחק לשנות את המנהגים ולהתאימם להלכה, דבר

81 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 4/11 ק.

82 ורשה — המכון להיסטוריה יהודית 268. בכתב-יד זה משוקעות גם דרשות של אביו של רבי גדליה, ר' ישראל ליפשיץ מקליווא (סבו של ר' ישראל בעל תפארת ישראל). באחת הדרשות כתוב: "ומה שדרש אאמ"ו ... הרב ישראל ליפשיץ נר"ו אב"ד ... קליווא ... מכתב יד קדשו העתקתיו". הכתב בדרשות אלו קשה מאד לקריאה, ונראה שהן לא היו מיועדות להדפסה.

83 מפתחת הפירוש למשנה של ר' גדליה ליפשיץ, כנסת ישראל, ברעסלוי תקע"ח, עולה כי לגדליה היה אח בשם אליעזר שנפטר בגיל 26. על אח זה ראה גם פתיחת חיבורו של ר' גדליה אבי העזר, נדפס בסוף פירוש תפארת ישראל, סדר נשים, ורשא תרכ"ד.

84 מ' אלון, המשפט העברי (ב), ירושלים תשל"ג, עמ' 717. [להלן: אלון, המשפט העברי].

85 שם, עמ' 713.

86 לעיתים הנימוק הגלוי הוא 'פוק חזא מאי עמא דבר' (ברכות מא ע"א), ולעיתים הדבר נעשה בצורה עקיפה. ראה אלון, שם, עמ' 714.

87 הערכה זו נובעת מכך שר' ישראל מציין במכתב שניהן בעיר המדוברת לפני בנו, וכי היכרותו עם אנשי העיר אינטימית ואישית.

88 דוגמאות לנימוקיו של ר' ישראל הם: "אם הן אינן נביאים בני נביאים הם" (תפארת ישראל, הקדמה למסכת ערובין), "וכן ראיתי נוהגין בתפוצות ישראל" (שם), "וכ' שנתיסד מנהגם ע"פ גדולי עולם"

שגרם התנגדות כלפיו בקהילה. ר' ישראל מצר על המהומה והמחלוקת שפרצו בקהילה סביב שינוי המנהגים.

המכתב מתייחס לשני מנהגים, הראשון הוא זמן חליצת תפילין בחול המועד, והשני הוא מנהג הקהילה להוסיף חצי פסוק בתפילת אב הרחמים בשבת. בתחילת המכתב מתאר ר' ישראל את צערו על המחלוקת, לדבריו: "כל תוכל לתאר כמה דאבון נפש יש לי בזה". לאחר מכן הוא מוסיף שהמחלוקת מיותרת ואינה עקרונית, "הענינים אינן כדאים לשבור עליהן הקולמוס, אין כאן לא איסור ולא היתר, לא טמא ולא טהור, ודעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד".

המנהג הראשון נוגע להנחת תפילין בחול המועד. כידוע, בנושא זה יש סתירה בין ההלכה הכתובה למנהג המבוסס על הקבלה. מנהג אשכנז היה להניח תפילין בחול המועד, בניגוד לעמדת הזוהר ושלחן ערוך.⁸⁹ הדיון באגרתו של ר' ישראל נסב על שאלה משנית במחלוקת זו: מתי, אליבא דהמניחים, יש לחלוץ את התפילין, מיד אחרי שמונה עשרה של שחרית⁹⁰ או לפני העמידה של מוסף, אחרי הלל וקריאת התורה. ר' ישראל מסביר לר' ברוך יצחק כיצד הוא נוהג בנושא הנחת התפילין ובנושא זמן חליצתן:

אני נוהג לחלצן תמיד אחר ש"ע [=שמונה עשרה], גם אינני מברך עליהן דספק ברכות להקל. ורק מפני המנהג אני מניחן וכן ראיתי מרבתי נוחי נפש. ולא חשבתי שישלוט השטות כל כך בגיסך הרב י"ט⁹¹ לאוי"ט [=לאורך ימים טובים] לבזות התורה ופקודה ולעשותה כב' תורות בשביל טפשות כזה. ואם סמך א"ע [=את עצמו] על רבינו חק יעקב⁹² מפני שהוא אחרון, יותר הי' לו לסמוך על הפ"מ [=הפרי מגדים]⁹³ אחרון האחרונים שכ' להדי' שאין להניחם בשעת קריאת התורה בחהמ"פ וכבר הסכים על ידו ... אב"ד ליסא בשו"ע בסידורו,⁹⁴ והעיד שכך מנהג רוב העולם.

נראה שר' ישראל סובר שאין להניח תפילין בחול המועד, ולמרות זאת הוא מניחן בגלל חשיבות המנהג בעיניו. הוא נוקט פשרה בין המנהג להלכה ומניח את התפילין ללא ברכה.

(שם), "כיון שזה מאות בשנים שמקלין ישראל קדושים" (י' כהן בישקוביץ, שובה ישראל, ירושלים, תש"ס, עמ' י-יא.), "קרוב לודאי שברצון חכמים היו עושין" (חולין ג א), ועוד.

89 על הנושא של הנחת תפילין בחול המועד ועל המתח המצוי בדיון זה בין המנהג להלכה, ראה י' כץ, 'תפילין של חול המועד' – חילוקי דעות ומחלוקות ציבוריות בהשפעת הקבלה, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות (ג), ירושלים, תשמ"א, עמ' 191–213.

90 הנושא נדון בשלחן ערוך, אורח חיים, לא ב. המחבר כותב שאין להניח תפילין כלל. הרמ"א בהגהותיו מעיר שנהגו להניח. ר' דוד סגל, בעל טורי זהב על אתר מעיר ש"המניחן בחוה"מ יש לחולצן קודם הלל ומכ"ש קודם קריאת התורה שהם באים בשביל המועד".

91 טרם מצאנו בכתבי-היד נתונים שיאפשרו את זיהויו של י"ט (יום טוב?), גיסו של ר' ברוך יצחק.

92 הכוונה היא לחק יעקב, חיבורו של הרב יעקב ריישר, על שלחן ערוך אורח חיים. הוא כותב שם (סי' תצ ס"ק ב): "ובענין הנחת תפילין והסרתן ... כבר נתפשט המנהג כדברי רמ"א ... לחלצם רק קודם תפילת י"ח במוסף ואין לשנות מנהגם".

93 כוונתו היא לר' יוסף תאומים (לבוב, 1737–1792) מחבר פירוש פרי מגדים על שלחן ערוך.

94 כוונתו של ר' ישראל היא לרב יעקב לורברבוים בחיבורו דרך חיים (על סידור התפילה). הרב לורברבוים נודע בפירושו נתיבות משפט על חושן משפט.

ר' ברוך יצחק ניסה לבטל בקהילתו את המנהג לחלוץ את התפילין סמוך לפני תפילת מוסף (ולא אחרי שמונה עשרה של שחרית כדברי בעל טורי זהב על שלחן ערוך, שעל פיו נהג ר' ישראל). נסיונו של ר' ברוך יצחק לשנות את המנהג נתקל בהתנגדות הקהילה, ובייחוד בהתנגדות גיסו. ר' ישראל אינו שמח על ביטול המנהג של ר' ברוך יצחק, אך תומך בבנו.

המקרה השני עליו מדבר ר' ישראל במכתב זה הוא נסיונו של ר' ברוך יצחק לבטל מנהג מקומי שהיה נהוג בקהילת וורונקי, להוסיף חצי פסוק במהלך תפילת 'אב הרחמים' בשבת. על פי ההלכה אין לחצות פסוקים, ור' ברוך יצחק החליט לממש את ההלכה ולהפסיק את המנהג הקהילתי. ר' ישראל מעיד על עצמו שלא ראה את המנהג הזה בשום קהילה, ואף על פי כן, בכהונתו בעיר החליט שלא לשנותו תוך שהוא סומך על הרבנים שכיחנו לפניו. הוא מודה שידע שהמנהג סותר את ההלכה ואף על פי כן: 'נדחק לישבו'. ר' ברוך יצחק, בניגוד לאביו, מנסה לאחד בין המנהג להלכה ולשנות את המנהג:

ובענין ההפסק באמצע פסוק באב הרחמים, האמת אומר לך כת' [כבוד תורתך] שליט"א שגם אני תמהתי מאד על מנהג זה שלא ראיתיו בשום תפוצות ישראל, ואעפ"כ הנחתים על מנהגם כשדנתי את הרבנים, נוחי נפש וצו"ק [=זכר צדיקים וקדושים] שהיו לפני, ואמרתי אולי חשבו ... וכן נדחקתי ליישב את המנהג.

למרות שמדובר במנהג מקומי שלא פשט בכלל ישראל,⁹⁵ ר' ישראל בכהונתו נדחק ליישבו. ר' ברוך יצחק לא טרח ליישב אלא לשנות ולהתאים להלכה הכתובה. למרות ההבדל בהתנהלות ובתפיסת העולם, ר' ישראל תומך בר' ברוך יצחק ומעודדו, תוך מודעות שתירוציו להצדקת המנהג דחוקים:

ואעפ"כ אתה בני הרב שליט"א יפה עשית שביטלת זה המנהג ומקום הניחו לך להתגדר בו וכן בכל פעם כשתראה מנהג נגד הדין תתישב ותעיין היטב ואם תראה אח"כ שלא מצאת לו תרופה ופרעהו אל תעבור בו, ויה"ר [...] ⁹⁶שעתך לאוי"ט. ותדע כי כל התרוצים הנ"ל שבהם פייסתי דעתי, ידעתי מאד שחלשים הם לצפותם מלראיה נגד הש"ס.

ר' ישראל מודע שהתירוצים שבהם הוא משתמש להשאיר את המנהגים על כנם הם חלשים, ואף על פי כן הוא מחליט להשאירם. כך היא דרכו גם במקומות נוספים, כפי שנראה להלן. למרות הכרעתו, ר' ישראל מעודד את ר' ברוך יצחק להמשיך בדרכו כנגד הכועסים עליו. לדבריו, מן השמים הותירו לר' ברוך יצחק מקום להתגדר בו. כאשר מכירים את היקפם המלא של הכתבים, נראה שר' ישראל אומר זאת כדי לתמוך בבנו בשעתו הקשה ולא כהסכמה עם דבריו.⁹⁷ גם בסופו של המכתב הוא תומך באופן זה בבנו:

95 על ההבדלים בין מנהגים מקומיים לבין מנהגים כללים ראה אלון, המשפט העברי, עמ' 756–760.

96 המילה אינה ברורה.

97 הדבר גם ניכר ממכלול המכתב בו ר' ישראל מביע את צערו מספר פעמים על המחלוקת המיותרת, וגם מדוגמאות נוספות בהן הוא העניק תמיכה לבנו למרות שחלק עליו בחריפות. הדוגמה המובהקת ביותר היא התמיכה שר' ישראל העניק לו בעקבות משבר משפחתי. על אף שהוא מטיח בו ביקורת במילים חריפות מאוד הוא מסיים את המכתב בהזדהות והסכמה עם דרכו.

מן המכתב נראה שר' ברוך יצחק לא הלך בדרכו של אביו בנושא זה. בניגוד לר' ישראל¹⁰⁴ בחן ר' ברוך יצחק את המנהג אל מול הדין, וביטל אותו כאשר סתר את ההלכה הכתובה. הוא התעמת עם קהילותיו על ביטול מנהגים פעוטים יחסית, מנהגים שר' ישראל התאמץ למצוא להם צידוקים בכהונתו במקום. לכל אחת מן השיטות יש השלכות בפסיקה ובהנהגה, ר' ישראל ור' ברוך יצחק עשו את בחירתם, כל אחד בדרכו, וקיבלו על עצמם את ההשלכות.

סיכום:

ממכלול כתבי-היד נראה כי מדובר בארכיון משפחתי של רבני משפחת ליפשיץ. ארכיון זה לא צונזר ונותר בעינו בידי המשפחה.¹⁰⁵ כתבי-היד שנחשפו כאן עשויים לשפוך אור על תולדות חייהם והגותם של משפחה שבניה שימשו רבנים בצמתים חשובים במאבקי הכח בין ה'אדוקים' לרפורמים בגרמניה. על אף הלחצים משני הצדדים, שמרו חכמים אלו על חיבור בין ההלכה והוגיה לבין העולם הכללי והוגיו וניכרת הערכתם לחוקרים היהודים שלא נמנו עם מחנם. לדעתנו, חקר הכתבים יתרום רבות להבנת התקופה בכלל ופעולות חכמים אלו בפרט.

ר' ישראל ור' ברוך יצחק עסקו בחיבוריהם וכתביהם בחיבור של העולם המודרני להגות ולהלכה היהודיים. הם פיתחו כלים חינוכיים והגותיים הנחשפים בכתביהם, וביתר שאת בכתבי-היד שנסקרו לעיל. מתוך הכתבים נחשפים מאורעות היסטוריים בהם היו מעורבים בני המשפחה, הקשיים בהם עמדו והכלים הרוחניים שהם פיתחו בעקבות מציאות החיים בסביבתם. הכתבים מראים פנים חדשות בתפיסת עולמם והתמודדותיהם.¹⁰⁶ מתוך כתבי-היד עולה לראשונה תפיסתו ההגותית של ר' ברוך יצחק ומוארת באור חדש תפיסתו של ר' ישראל. כתבי-יד אלה מהווים פתח חדש למחקר חייהם והגותם.

¹⁰⁴ "כהן בישקוביץ, שובה ישראל, ירושלים תש"ם, עמ' י-יא. במהלך הצוואה הוא מעיד שבכוונתו לכתוב חיבור בנושא המנהגים, "ואפרטם אי"ה לקמן במנהג ישראל אשר אכתוב לכם בסוף קונטרס זה" (דבליצקי [לעיל הערה 2], עמ' 41). לצערנו, בשלב זה של המחקר עדיין לא נמצא קונטרס זה, לא בכתובים ולא בין כתבי-היד.

¹⁰⁵ אמנם יש מעט מקומות בהם אינו מצדיק את המנהג, אך נראה שלמנהג היה משקל רב בהכרעותיו ההלכתיות ולרוב הוא נטה לשמרו. ראה לדוגמה את תשובתו בנושא חליטת התה בשבת. "כהן בישקוביץ, שובה ישראל, עמ' כב-כד.

¹⁰⁶ בחלק מן האגרות יש פרטים העלולים להביך את בני המשפחה. כפי הנראה נותר ארכיון זה בידי זכריה ליפשיץ, בנו של ר' ברוך יצחק וממנו הגיע לארכיון בורשה.

¹⁰⁶ ראה מ' וינשטוק (לעיל הערה 2).